

תרגום התורה

מעברית ליוונית ומשם לגעז

מבוא:

ליהודי אתיופיה אין ספרות הלכתית כתובה. כתבי הקודש של העדה מכילים בראש ובראשונה את "האורית" – התורה, את התנ"ך כולו, בתוספת ספרים חיצוניים רבים שחז"ל לא הכניסו לתנ"ך. כגון ספר היובלים, מקבים, בין סירא, חנוך, טוביה ועוד ספרים אחרים ש"גיירו" מהכנסייה האתיופית תוך השמטת אזכורים נוצריים. כל כתבי הקודש כתובים בשפת הקודש באתיופיה, שפת הגעז. כל ספרות המקרא והספרים החיצוניים שבידיהם מתורגמים מלשון יווני, מתוך תרגום השבעים. בנוסף יש לקהילה ספר ייחודי- תְּאֶזֶז סִנְבֶּת - מצוות השבת, המתאר את השבת והלכותיה. לדבריהם, היו בידיהם ספרי הלכה כתובים שאבדו במהלך המלחמות והרדיפות הרבות שעברו על העדה.

האורית – ספר התורה של ביתא ישראל מדורי דורות, הוא למעשה האוקטיו (=שמינייה). הספר כולל את חמשת חומשי תורה יחד עם הספרים: יהושע, שופטים ורות. גם הוא כתוב בגעז, שפת הקודש באתיופיה. נוסח האורית וסדרו מתאים לתרגום השבעים היווני שתורגם בעצמו לגעז. לסיפור תרגום התורה ליוונית גרסאות רבות ומגוונות. העיקריות שבהן, מהמוקדם אל המאוחר הן: איגרת אריסטיאס, כתבי פילון האלכסנדרוני, קדמוניות היהודית, מגילת תענית, תלמוד בבלי ומסכת סופרים. מאות הבדלים בין נוסח תרגום היווני לבין נוסח המסורה המקובלת בקהילות ישראל. אך הגרסאות הרבות של תרגום ה70 מקשות על ההשוואה בינו לתרגום הגעז, ולכן לא בוצע השוואה יסודית בנושא עד היום.

כיצד ומתי התהווה תרגום ליוונית ולשפת הגעז, האם יחד או בזמנים שונים? מהו היחס בין סיפור תורת הקהילה לסיפור הקהילה עצמה? במחקר מרתק זה נעמיק בסוגיה שלפנכם.

הדעות:

- 1) **התרגום לגעז נעשה אחרי ומתוך התרגום העתיק ליוונית.** תרגום השבעים הינו תרגום התורה לשפה היוונית בלבד, (ולא 70 שפות) שהתהווה במצריים במאה ה3 לפני הספירה. כ800 שנה לאחר מכן תרגום יווני זה תורגם לגעז באתיופיה. (הרב יואל ושושנה בן דור)
- 2) **מגילות קומראן השפיעו על תרגום השבעים.** נוסחי תרגומים יווניים שהתגלו בקומראן משפיעים על הבנת יצירת תרגום ה70. ייתכן שנוסחים אלו הגיעו למצרים והיוו את הבסיס לתרגום השבעים. בסיס שעבר תיקונים ושינויים רבים לאורך הדורות במטרה לקרבו לתורה / למנהג הקהילה.
- 3) **עיון בתולדות תרגום הגעז מלמד רבות על תולדות הקהילת ביתא ישראל.**
- 4) **אין קשר בין מחקר תרגום הגעז לבין הבנת ההיסטוריה של הקהילה המתחילה** כבר בראשית גלות שומרון כדברי ישעיה הנביא. (הרב יואל)
- 5) **יהודים הגיעו לאתיופיה במספר גלים לאורך ההיסטוריה.** (שושנה בן דור)

עמדה 1: **התרגום לגעז נעשה אחרי ומתוך התרגום העתיק ליוונית.**
 במאה השלישית לפני הספירה תורגמה התורה ליוונית באלכסנדריה על פי פקודתו של תלמי המלך. התורה לא תורגמה לשבעים שפות, אלא ליוונית.
 התרגום מיוונית לגעז מתוארך למאה החמישית-שישית לספירה.
 כלומר, כשמונה מאות שנה לאחר התרגום הראשון ליוונית.
 חשוב לדעת שביתא ישראל הכירו את התורה בלשון געז ובנוסח השבעים.
 אולם, אין לזה כל השפעה על מנהגם.

כאשר שאלתי קייסים על סתירות בין מנהגם ובין פשט הכתוב, כגון:

הפסוק	מנהג ביתא ישראל
שמות פרק לה פסוק ג לא תבערו אש בכל משבתיכם ביום השבת.	איסור השארת אש שהובערה מבעוד יום.
דברים פרק כה, ה-ט כי ישבו אחים יחדו ומת אחד מהם וכן אין לו לא תהיה אשת המת החוצה לאיש זר יבמה יבא עליה ולקחה לו לאשה ויבמה ... ואם לא יחפץ האיש לקחת את יבמתו ... וילצה נעלו מעל רגלו ...	אין מייבמים ואין חולצים.

תשובתם תמיד הייתה נחרצת וחד משמעית: אנחנו עושים בדיוק כפי שעשו אבותינו.
 מנהג אבותינו בידנו!

תמיכה: (שושנה בן דור)

ממה שהסיקו החוקרים, תרגום "תרגום השבעים" לגעז (אני יודעת שיש שכותבים גאז, אך למדתי שהנכון הוא געז), נעשה במאות 5-6 לספירה הנוצרית באתיופיה. ע"פ הבלשן פולוטסקי, יש עקבות של ידע של עברית וארמית יהודית על ידי המתרגמים בתרגום ההוא.
 צריכים לקחת בחשבון שהמסורת על האופי הניסי של תרגום השבעים ליוונית (מאה 2 לפני הספירה הנוצרית), היא מסורת, אך לא ברור אם כך היה.

תמיכה: (רונן אחיטוב) תרגום השבעים זכה להתייחסות שלישלית וחיובית, וכנראה תורגם לבדו ולא עם מקבילות רבות.

תרגום השבעים זכה להתייחסויות חיוביות, כגון הסיפור על הנס – ולהתייחסויות שליליות, כגון הסיפור על חושך בעולם שלושה ימים. נראה שההתייחסויות השליליות נבעו מכך שהכנסייה הנוצרית אימצה את התרגום הזה והשתמשה בו.
 בכל אופן אחת ההתייחסויות החיוביות היא בדברי רשב"ג שהגביל את קריאת שמע בכל לשון לשפה היוונית דווקא. אם כך יש לומר שלתרגום היווני היתה עדיפות על שאר התרגומים, ונראה שדווקא הוא תורגם אז.

תמיכה: שושנה בן דור

ברצוני להצביע על חוסר עקביות מסוים וגם להציע את הפתרון שאני שמעתי ממורי הקסים.

נכון הוא שהכרך הקרוי "אורית" הוא רשמית האוקטטיו, כלומר חמישה חומשי תורה, יהושע, שופטים ורות. יחד עם זאת, אין ספק שהשתמשו ביתא ישראל בתרגום לגעז של כל התנ"ך, כולל ספר תהלים (דווית), נביאים ראשונים ואחרונים ושאר ספרי הכתובים. כל אלה שימשו מקור לציטוטים בתפילות של הקהילה, בהתאם לאירוע בו נאמרת התפילה וכידוע, חג אחד

של הקהילה מבוסס על אירוע המתואר בספר נחמיה. בדרך כלל, כינו את כל האוסף "מצהף קדוש", אך לפעמים, גם "אורית", במובן יותר מורחב של המילה.

בעניין הנהוג, לפעמים הייתה הצמדה לכתוב המדויק בתנ"ך ולפעמים לא, על פי מנהגים/הלכות שמייחדים את הקהילה בימינו אנו. כפי שד"ר זיו ואחרים פירטו וכפי שאני כתבתי לגבי אפיונים רבים של הסיגד, יש דמיון רב בין הנהוג בקרב ביתא ישראל לבין מה שידוע לנו על מה שהיה קיים בקרב קבוצות יהודיות שונות בסוף ימי הבית השני.

וכן, בתפילות של סני-מארר, הוא חג השבועות לאחר פסח, יש תפילות על קבלת התורה, המצווה ללמוד את המצוות, ועוד ציונים הקשורים לכך. כידוע, הקשר הזה בין מתן תורה לבין החג הזה איננו מפורט בפשט הכתוב בתורה.

שאלה: מתוקו אלמה

האם יש אפשרות לבחון את ההצעה ולערך השוואה בין השינויים שערכו הזקנים לבין הכתוב ביוונית או בגעז? (למרות שעברו כמה 'גילגולים' של תרגומים וקשה לערוך) האם משהו בדק ובחן לעומק את השינויים שחז'ל מספרים לבין הכתוב בספרים בשפה היוונית או בגעז? האם לא ניתן למצוא עותק של התרגום שהוא נאמן לתרגום הראשוני? כמובן לא מצפה לעותק מלפני 1500 שנה?

נ.ב.

הנצרות הוכרזה כדת מדינה באקסום במאה ה-4 ע"י נגוס עזנה מלך אקסום. שאלה שצצה לי פתאום אם כי לא חשבת עליה לעומק התרגום לגעז כתבת שנערך במאה 5-6, איך עבר להם האמונה וכו' ללא תיווך הספרים בשפת געז?

תשובה 3: לוי יצחק חריטן

לפני מספר שנים פרסמתי מאמר ארוך על קורותיו והשתלשלותו של תרגום השבעים, ע"פ מקורות תורניים ומחקריים. ניתן לראותו כאן. בין השאר יש במאמר תשובות לחלק מהשאלות שעלו בתחילת השרשור (אולם אין בו התייחסות לתרגום הגעז).

עמדה 2: מגילות קומראן השפיעו על תרגום השבעים

שאלת המקור והיחס לתרגום השבעים מקבלת גוונים חדשים נוכח הימצאות נוסח זה בשתי השפות בין מגילות קומראן המקראיות: המצע העברי של תרגום השבעים – שהוא המקור לתרגום היווני (וגם לפני המאה ה-3 לפה"ס), [1] וקטעי מקרא ביוונית (לסקירתם ראו: טלשיר, המגילות המקראיות ממדבר יהודה [2]).

דברים אלו מתעצמים נוכח 4 נוסחים נוספים בין המגילות המקראיות של מגילות קומראן: ארמית (אותו חז"ל 'שכחום חזרו ויסדום' [מגילה ג' ג' ומקבילות]); שומרוני (שעד אז סברו שחובר מאות שנים לאחר מכן, ולשומרונים מסורות נוספות מעדת קומראן); קומראני ייחודי (שלא שרד במקורות אחרים) שחלקם קשורים למגילת המקדש; קדם-המסורה (שכנראה המיועד לרוב העם במיעוט/צנזור תיאורי מלאכים וכדומה). נוסחים אלו מתקרבים (בזמן ובכמות) למדרש חז"ל כי ב-70 שפות נכתבה התורה בהר עיבל (סוטה ז' ה'), ובכל אופן זוהי דרכה של נבואה, בכל שכתוב סיפור מקצרת ומוסיפה לפי העניין, וכך החלה משתי גרסאות עשרת הדיברות ועד לנוסחים שונים של חיבורים כיתתיים של ברית דמשק והסרכים. במצרים נמצא פפירוס נאש שמורכב מ'שמע ישראל' ואחריו עשרות הדיברות, המורכבים

מתרגום השבעים והשומרוני, וחיבור ליטורגי כזה נמצא בקומראן ולפי חז"ל הפסיקו לקרוא בגלל הכתות (תמיד פ"ה ה"א; ברכות יב' ומקבילות בירושלמי).

מאלו עולה כי אגרת אריסטיאס ומדרשי חז"ל אינם מדויקים, אך אפשר שמסגרת הסיפור אכן נכונה, אלא שהחכמים שהגיעו למצרים לתרגם, פשוט הביאו איתם את אחד הנוסחים שהיו בישראל (או 'המצע העברי של תרגום השבעים' או נוסח המקרא ביוונית), או מקומראן או מבית המקדש (ולאחר מכן הספרייה עברה לקומראן).

השאלה הבאה המתבקשת היא מדוע יש כמה נוסחי תרגום השבעים שונים בתחילת האלף הראשון לספירה (העיקריים: וטיקנוס, סינאיטיקוס ואלכסנדרינוס)? ייתכן והנוסח שתרגמו במצרים היו ניסיון לביצוע נוסח מושלם כפי שיש במגילות קומראן (כפי שמעידים איגרת אריסטיאס שיא-שיב' ופילון), אלא שלא היה בידם הנוסח המקורי ממגילות קומראן, ומלאכת התרגום לעולם כרוכה בקשיי פרשנות, אך יתרה מכך – 5 נוסחי המקרא מקומראן שונים במקורם, ואם כבר יש שוני – אז אולי ניתן להתאים קשיים לאידיאולוגיה והפרשנות של חכמי התקופה – וכך אף מעיד יוספוס: 'להניח את התרגום, מאחר שעלה יפה כל כך, כמו שהוא ולא לשנות ממנו. יראה איש (בתרגום) דבר נוסף על התורה או חסר (בו) יחזור ויעיין בדבר ויגלהו ויתקנהו' (קדמה"י יב' 108-109), וכך לדעתי יש שתי סיבות עיקריות ל"תיקונים" שביצעו עורכים/מעתיקים: (1) ניסיונות לצמצם את ההבדלים לנוסח המסורה (ובכך סברו שהם מבצעים "תיקונים"); (2) התאמות מגמתיות לחיים תחת השלטון והתרבות ההלניסטית, כגון ההחלפה הידועה של אזכורי החמור לבקר, כיוון שיצא לעז 'עלילת החמור'.

סיבה אחרת יכולה להיות קשורה בהבדלים של מקורות כמה מהספרים החיצוניים, שלדעת חוקרים רובם חוברו באלכסנדריה, ואילו בין מגילות קומראן נמצאו 7.5 מהספרים החיצוניים. [3] בין שני מקורות אלו יש לעיתים מחלוקות (כגון בין חוכמת שלמה ד' - 11-10 שמקטרג על חנוך, שהוא דמות וספר עיקרי במגילות).

יש לציין כי כנראה היו קשרים תורניים מהותיים בין עדת קומראן ליהדות מצרים. [4]

חלק מהספרים החיצוניים שרדו רק בגעז בכנסייה האתיופית, ונזכיר למשל את ספר עליית ישעיה שלא תורגם לעברית, כיוון שכהנא תירגם רק ספרים שסבר שמקורם יהודי, אך דווקא רצח זה מוזכר במסכת יבמות מט' ע"ב, [5] והספר נמצא בשלושה קודקסים בגעז לצד ספרי חנוך.

אשמח לדעת אם יש הוכחות כי האורית בגעז הינו תרגום דווקא מתרגום השבעים היווני, או שמא אפשר שהוא תרגום ישיר מ'המצע העברי של תרגום השבעים' מקומראן או נוסח אחר מקומראן?

עמדה 3: עיון בתולדות תרגום הגעז מלמד על תולדות הקהילה

מתוקו אלמה

בזכות הדיון, נחשפתי במעט להיסטוריה של התרגום והשלכותיה.

הגיע הזמן לערוך לימוד השוואתי מעמיק בן התרגומים (אמצעה קדוש בגעז, לתרגום ביוונית) ולכתבי הקודש המסורה ברור שבשביל מלאכת קודש כזו צריכים בראש ובראשונה את הקיסוס' בהנחה שארכיאולוגים היו באתיופיה ועשו את מלאכתם ולא מצאו כתבי קודש עבריים כפי שנאש מצא פפירוס בכתב עיברי במצרים

ונניח שיש באתיופיה רק את מצהף קדוס מתורגם מיוונית.
עשוי הדבר לחזק את מחקרו של לואיס מרקוס- אחד מחברי " האיגוד לתרבות ולחכמת
ישראל" שפירסם מחקר
שבא לברר: מתי החלה ההתיישבות היהודית באתיופיה?
מסקנתו: שבימי אלכסנדר הגדול בשנת 333 לפנה"ס לערך, הגיעו יהודים לאתיופיה ממצרים
וגיירו רבים מן המקום.

גילוי מקורות האורית בגעז כפי ששאלתי האם זה מתרגום מיוונית או מכתבי קודש עיבריים
עשוי לתת לנו אפשרות לענות על השאלה ממתי היהודים החלו להתיישב באתיופיה ואף
לשאלתם מוצא בית ישראל. ניתן להבין גם מה מצאה הנצרות בחבש שהחלה לנצר אותה
והופכת את שמה לאתיופיה?

עמדה 4: אין קשר בין מחקר תרגום הגעז לבין ההיסטוריה של הקהילה המתחילה כבר בראשית גלות שומרון כדברי ישעיה הנביא. (הרב יואל)

יישר כוח גדול על הדין החשוב והפורה.
לענ"ד אין קשר הכרחי בין השאלות על מקור האורית וכתבי הקודש ומתי הגיעו לאתיופיה,
לבין ראשית הגעתם של גולים משבטי ישראל-
ישעיהו הנביא בימי חזקיהו! (במאה ה-8 לפנה"ס) כבר העיד במפורש (י"א, יא-יב) על "נדחי
ישראל, ונפצות יהודה" במצרים, בפתרוס (=מצרים העליונה) ובכוש (=סודן ואתיופיה), כמו
באשור (=צפון עירק), בעילם (=דרום פרס), בשנער (=בבל) ובחמת (=צפון סוריה) - תחילת
הגלויות באה עם חורבן ממלכת ישראל (=שומרון), ומסע סנחריב וחורבן לכיש וערי השפלה
ביהודה-
מני אז בני ישראל החלו להתפזר בעולם, והגיעו גם לדרום מצרים (=יהודי ייב) ולאיתיופיה-
לעומת זה, מסורות העדה מעוגנות בעזרא הסופר, וביהדות מצרים מימי בית שני, וכתבי
הקודש הגיעו הרבה יותר מאוחר, כפי שתיארתם.
אחרי עדותו המפורשת של ישעיהו בן אמוץ הנביא אין לענ"ד לחץ וצורך לעדויות עקיפות
ומאוחרות .

קושיה: מתוקו אלמה

עניין מקור האורית בעיני הוא משמעותי ויכול לשפוך הרבה אור על הרבה שאלות לא
פתורות.
וזו משום שבאתיופיה היו רק 2 סוגי שלטון פנימיים ולא חיצונית כך שיש רצף של הכתבים
של האומה ויכול לשקף בצורה ברורה את הדת השלטת.
וכפי שכולנו יודעים אתיופיה יודעת לשמר כתבים עתיקים (ספר יובלים, חנוך ועוד...
מבחינה ארכיאולוגית (לא שאני ארכיאולוג) מדינות לא מפותחות הם יתרון אדיר לגילויים
ארכיאולוגים אותנטיים.
כך שאם תהיינה עיסוק רב בכתבי הקודש והאורית והתרגומים יחד עם עיסוק בארכיאולוגיה
באתיופיה "אמת מארץ תצמח".
ולגבי חזון ישעיהו יא' - נבואה על הגאולה העתידית (עכשויותי) ולא על מקומות שגלו
ישראל.
כך שהשאלה מתי היהודים הגיעו והתיישבו באתיופיה עדיין בעינה (לצערי)

קושיה: (יצחק ליפשיץ)

כוש היא צפון סודן. לא אתיופיה.

תשובה: הרב יואל

בישעיהו י"א, הנבואה העתידית היא השיבה, קיבוץ הנידחים, ואילו הנפוצים הם כבר עובדות החיים הקשות אחרי חורבן שומרון. לדעתי, כוש הקדומה לא נעצרה בצפון סודן, ומלכיהם שלטו לרוב גם באתיופיה.

עמדה 5: הגעת יהודי אתיופיה בגלים לאורך ההיסטוריה (שושנה בן דור)

נכון, הדיון הזה ממש מעמיק ופורה.

מתחילת המחקרים שלי, קבלתי את הגרסה שיהודים הגיעו לאתיופיה בעקבות הגולים ממלכת יהודה שהגיעו למצרים. גם מייב, שנראה שההתיישבות היהודית היא מימי המלך מנשה? אבל הגרסה המצרית הייתה תמיד גרסה מאד חזקה מקרב הקסים והזקנים מיד עם עלייתם, לפני ששמעו על שבט דן.

יחד עם זאת, לא שמעתי גרסה הקושרת לאלקסנדר מוקדון, יוסי זיו מוצא סממנים ליהדות של סוף ימי החשמונאים, אם זכור לי נכון (נא לתקן, אם לא).

לי נראה שאין צורך להתמקד באירוע אחד ויתכן והיו מספר גלים של הגעה לאתיופיה. חשוב לציין שהיו קשרי משא ומתן, תרבות, וגם מלחמה בין צפון אתיופיה לבין דרום ערב, כולל הבאת השפה של דרום ערב שבמרוצת הזמן הפך לגעז. בסוף הבית השני. לאחר חורבן הבית השני, הייתה התיישבות יהודית ניכרת בדרום ערב, מה שהיום הוא תימן ועדן.

אם כן, לדעתי צריכים לשקול את האפשרות של גלי הגעה, ולא הגעה חד-פעמית. שושנה